

اصول تربیت کودک بر اساس دعای ۲۵ صحیفه سجادیه

مریم ابهری^۱

چکیده

یکی از اموری که نقش مؤثری در رشد و تعالی انسان دارد، آگاهی از چگونگی تربیت صحیح فرزند می باشد. حال صحیفه سجادیه به عنوان بخشی از گنجینه ادعیه امامیه است که موضوع دعای بیست و پنجم آن، دعا والدین در حق فرزند است، لذا بررسی و تعمق، پیرامون مضامین و محتوای آن با روش های پژوهشی نتایج قابل توجهی را دربردارد. در این پژوهش با استفاده از روش گردآوری اطلاعات و بهره گیری از متن دعا، مهمترین مضامین و شاخصه های مربوط به تربیت فرزند شناسایی شده است. ضرورت انجام این پژوهش آن است که توجه به این شاخصه های تربیتی می تواند راهگشای والدین در شناخت صحیح ابعاد تربیت فرزند باشد. یافته های حاصل از تحلیل محتوای مقوله تربیت فرزند در این دعا نشان می دهد که حضرت در قالب دعا به دنبال ترسیم فرزندپروری صحیح و مبتنی بر معارف اسلامی برای والدین بوده است. اهمیت مساله تربیت، تربیت دینی، تربیت جسمانی و تربیت اخلاقی، از مهمترین محورهای موضوعی در فرزندپروری است که مورد توجه امام سجاد(ع) بوده است.

واژگان کلیدی: اصول اخلاقی، تربیت کودک، دعای ۲۵، صحیفه سجادیه.

مقدمه

^۱. دانش آموخته مقطع سطح (۲)، حوزه علمیه کوثریه.

انسان برترین آفریده خداوند و والاترین نشانه قدرت اوست. تمام زمینه های رشد و کمال در وجود انسان نهاده شده است تا به مقام خلیفه الهی برسد و این هدف جز با تربیت دینی و اخلاقی ممکن نیست. هدف از رسالت انبیا و امامان معصوم(ع) نیز فراهم کردن زمینه های رشد و تعالی انسان و رهانیدن او از گمراهی ها و هدایت به سوی نور است. همه تلاش انبیا و همّت معصومان(ع) این بوده است که انسان تربیت کنند.

حال از آنجا که تربیت، مجموعه تلاش‌هایی سنجیده و منظم برای رسیدن به هدف‌های مشخص و شکوفاسازی توان‌های بالقوه در تمام ابعاد وجودی انسان است. رشد موفقیت‌آمیز کودک، در گرو شناخت ابعاد مختلف تربیت و فرهنگ جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کند. کتاب شریف صحیفه سجاده که حاوی ادعیه و مناجات چهارمین پیشوای شیعیان است، یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین گنجینه‌های حقایق و اسرار الهی به شمار می‌رود؛ از این رو القابی چون «انجیل اهل بیت» و «زبور آل محمد» و «اخت القرآن» دارد.^۱ صحیفه سجاده امام سجاد (ع) از گران‌بها ترین آموزه‌های تربیتی، فرهنگی، اجتماعی و دینی است. که توسط حضرت در قالب دعا بیان شده است و می‌تواند الگویی مناسب در این زمینه باشد؛ به‌ویژه دعای بیست و پنجم صحیفه سجاده که درباره فرزندان است. زیرا مهم ترین متون حدیثی به جای مانده از ائمه اطهار؛ ادعیه ایشان است که بیشتر رویکرد آموزشی دارند و رویکرد آن‌ها برآورده کردن مهم ترین نیازهای انسانی است. در این میان، دعای ۲۵ صحیفه سجاده از امام سجاد (ع) می‌تواند اهمیت بسیاری در تدوین نظام اخلاقی و تربیتی کودک در محیط خانواده داشته باشد. لذا ضروری است همراه به استخراج مضامین و مقوله های اخلاقی مندرج در لایه های نهفته این دعای شریف پرداخته و الگوی فرایندی تربیت اخلاقی کودک بر مبنای این دعا کشف و تبیین شود. امام سجاد (ع) در این دعا مبدء فرماید: «وَ أَصَحَّ لِي أَبْدَانُهُمْ وَ أَدْبَانُهُمْ وَ أَخْلَاقُهُمْ ... وَ أَعِنِّي عَلَى تَرْبِيَّتِهِمْ وَ تَأْدِيبِهِمْ؛ و بدن‌ها و دینشان و اخلاقتشان را برایم به سلامت دار ... و مرا در تربیت و خوبی کردن در حقشان یاری فرما».^۲ در این مجال به بررسی اهمیت تربیت فرزند و ابعاد تربیت در این دعا می‌پردازیم.

۱- اصطلاح شناسی

^۱ . محمد محسن، آقابزرگ تهرانی، الذریعه إلى تصانیف الشيعة، ج ۱۸، ص ۱۵.

^۲ . صحیفه سجاده، دعای ۱۲۱.

قبل از ورود به بحث اصلی، ضروری است به تعریف برخی واژگان اصلی در این پژوهش پرداخته شود.

۱-۱ تربیت

واژه تربیت، از دو ریشه «ربو» و «ربب» گرفته شده است.^۱ البته لغت دانان در اینکه کدام یک از دو ریشه، اصلی و کدام فرعی است، اختلاف نظر دارند. تربیت، از ریشه «ربو» به معنای تغذیه و رشد و نمو است که بیشتر به پرورش جسمانی و مادی مربوط است. تربیت از ریشه «ربب»، معانی متعددی دارد، مانند: سرپرستی، کامل کردن، اصلاح امور، تدبیر، تأدیب، چیزی را ایجاد کردن و به تدریج، از حالت نقص به حد تمام رساندن و هدایت چیزی به سمت کمال، است.

بنابراین، به نظر می رسد معنای تربیت از ریشه «ربب» تدبیر چیزی برای کشاندن آن به سوی کمال است و در معنای دیگر، به معنای تدبیر به منظور هدایت به سوی کمال است. در صحیفه سجادیه، واژه تربیت و مشتقات آن، از ریشه «ربو» در موارد زیر به کار رفته است:

۱- «اللَّهُمَّ اشْكُرْ لَهُمَا تَرْبِيَّتِي... أَئِنَ إِذَا يَا إِلَهِي طُولُ شُغْلِهِمَا بِتَرْبِيَّتِي؛ بار خدایا! آنان را به پرورش من جزا ده. در این هنگام- ای خدای من- بسیاری کار ایشان برای پرورش من چه شد؟»^۲

۲- «وَرَبَّ لِي صَغِيرَهُمْ؛ خردانشان را برای من پرورش ده.»^۳

۳- «وَأَعْنَى عَلَى تَرْبِيَّتِهِمْ وَتَأْدِيبِهِمْ؛ و مرا در پرورش ایشان یاری فرما.»^۴

همچنین در این صحیفه که سرشار از آموزه های تربیتی اسلام به زبان دعاست، بارها واژه های «ربوبیت»، «رب»، «مربوب» و مشتقات تربیت از ریشه «ربب» آمده است.

در دعای امام سجاد (ع) درباره پناه بردن به خداوند از شر شیطان آمده است: «اللَّهُمَّ وَاعْمُمْ بِذَلِكَ مَنْ شَهِدَ لَكَ بِالرَّبُوبِيَّةِ، وَاسْتَظْهَرَ بِكَ عَلَيْهِ فِي مَعْرِفَةِ الْعُلُومِ الرَّبَّانِيَّةِ؛ بارخدایا! شامل این درخواست من گردان هر که را به پروردگاری ات

^۱ . حسین بن محمد، راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ج ۲، ص ۱۸۲.

^۲ . محمد باقر بن محمد، میر داماد، شرح و ترجمه صحیفه سجادیه، دعای ۲۴.

^۳ . همان، دعای ۲۵.

^۴ . همان.

گواهی دهد و در آموختن علم های خدایی بر دشمنی با او از تو کمک بطلبد.^۱ در دعای دیگری از حضرت آمده است: «لَا يُجِير، يَا إِلَهِي، إِلَّا رَبَّ عَلَى مَرْبُوبٍ؛ پناه نمی دهد ای خدای من، جز پروردگار، پرورده ای را.»^۲

به دلیل نارسایی واژه تربیت از ریشه «ربو» در تبیین مفهوم تربیت اسلامی و با توجه به کاربرد گسترده واژه تربیت و مشتق های آن از ریشه «رب» در صحیفه سجادیه، به نظر می رسد برای تبیین مفهوم و تعریف اسلامی باید به سراغ ریشه «رب» و مشتقات آن مانند: رب و ربوبیت برویم که در آن ها معنای تدبیر و هدایت انسان به سوی کمال نهفته است.^۳

۲-۱ کودک

فرزند انسان از زمان تولد تا بلوغ، کودک یا «صغیر» نامیده می شود که معادل آن در زبان عربی طفل است.^۴ در مصباح المنیر آمده است: «فرزند صغیر انسان را کودک (طفل) نامند. این لفظ بر فرزند مذکر (پسر) و مؤنث (دختر) و نیز جمع آن ها (فرزندان) اطلاق می گردد و تا زمانی که به سن تمیز نرسیده است، او را طفل صغیر می نامند.»^۵

در اصطلاح روانشناسی برای نخستین بار در حدود ۱۶۰۰ میلادی مفهوم کودکی به منزله مفهومی مستقل مطرح شد.^۶ در قرون وسطی مفهوم کودکی، به صورتی که ما امروزه می شناسیم، وجود نداشت. کودکان بزرگسالان کوچک در نظر گرفته می شدند و تربیت آنها مشتمل بر این بود که به آنها اجازه داده شود در کارهای بزرگ سالان شرکت کنند پلومب معتقد است که در قرون وسطی، بر ای نامیدن یک شخص هفت تا شانزده ساله، هیچ کلمه ای وجود نداشته است اصطلاح کودک رابطه خویشاوندی را بیان می کرد، نه دوره سنی معینی را. در اروپای قرون وسطی، کودکی به صورت دوره ای مجزا از بزرگسالی در نظر گرفته نمی شد.

۱. همان، دعای ۱۷.

۲. همان، دعای ۲۱.

۳. علی اصغر، ابراهیمی فر، بررسی نظام تربیتی صحیفه سجادیه، ص ۸-۱۰.

۴. ر.ک: انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۶، ص ۵۹۸۹ و محمد بن مکرّم، ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۴۰۱ و ابراهیم، مصطفی، و

جمعی از نویسندگان، المعجم الوسیط، ج ۱، ص ۵۱۵.

۵. احمد بن محمد، فیومی، المصباح المنیر، ص ۳۷۴.

۶. جیمز دبلیو، وندرزدن، روانشناسی رشد، ص ۴۵.

اما در اسلام، در اصطلاح فقهی هم به فرزند انسان از زمان تولّد تا ابتدای بلوغ، کودک اطلاق می‌شود. این تعبیر در بسیاری از مباحث به چشم می‌خورد. مثلاً در باب تبعیت طفل از والدین در حکم اسلام، در کلمات بعضی از فقیهان آمده است: «حکم طفلی که به سن بلوغ نرسیده مطلقاً (پسر باشد و یا دختر) از جهت مسلمان یا کافر بودن، حکم والدین اوست و در احکامی مثل طهارت و نجاست، از آن‌ها تبعیت می‌نماید. این مساله بین فقها اجماعی است و روایات متواتر بر آن دلالت دارد».^۱

۳-۱ صحیفه سجادیه

صحیفه سجادیه مهم‌ترین و برجسته‌ترین کتاب شیعیان بعد از نهج البلاغه است.^۲ این کتاب دربرگیرنده دعاهایی است که امام سجاده (ع) به امام باقر (ع) و زید بن علی املا کرد. می‌توان گفت، پس از قرآن و نهج البلاغه مهم‌ترین میراث مکتوب شیعه به‌شمار می‌آید و به نام‌هایی مانند «خواهر قرآن» و «انجیل اهل بیت» شناخته می‌شود.^۳

صحیفه سجادیه، نخست، در قالب ۷۵ دعا بیان شد؛ اما برخی از دعا‌های آن در دوره‌های بعدی از بین رفت و تنها ۵۴ دعا باقی ماند. به گفته ابن شهر آشوب (درگذشت ۵۸۸ق)، صحیفه سجادیه جزء نخستین کتاب‌هایی است که پس از ظهور اسلام نوشته شده است.^۴ شهید مطهری، صحیفه سجادیه را قدیمی‌ترین کتاب شیعه بعد از قرآن معرفی کرده و معتقد اند دعا‌های صحیفه سجادیه، هم از نظر سند و هم از نظر محتوا، بسیار اعتبار دارد. وی این کتاب را تنها کتابی معرفی می‌کند که از اواخر قرن اول و اوایل قرن دوم قمری به صورت یک کتاب در دست بوده است.^۵

آقابزرگ تهرانی، نسخه‌شناس شیعه نوشته است صحیفه سجادیه را «أَخْتُ الْقُرْآن» (خواهر قرآن)، «انجیل اهل بیت»، «زبور آل محمد» و «صحیفه کامله» لقب داده‌اند.^۶ به گفته عزالدین جزایری، این کتاب در حوزه‌های علمیه هندوستان تدریس

^۱ . سیدعلی، طباطبایی، ریاض المسائل فی بیان أحكام الشرع بالدلائل، ج ۸، ص ۱۰۹.

^۲ . مهدی، پیشوایی، سیره پیشوایان، ص ۲۸۱.

^۳ . محمد محسن، آقابزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۱۵، ص ۱۸-۱۹.

^۴ . محمد بن علی، ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۲.

^۵ . مرتضی، مطهری، فلسفه اخلاق، ص ۳۶.

^۶ . محمد محسن، آقابزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۱۵، ص ۱۸-۱۹.

نتیجه گیری

تربیت یکی از مؤثرترین عوامل در شکل گیری شخصیت انسان است و چنانچه مبنای نظری آن از صحت کامل برخوردار باشد، فرد و جامعه می توانند از آثار و پیآمدهای مطلوب و مثبت آن، بهره های فراوان ببرند. مبانی تربیت، ویژگی های عمومی انسان است که شاخه ای از توصیف انسان به حساب می آید و این ویژگی ها در مورد عموم انسان ها صادق هستند. دعاهایی که از امام سجاد (ع) نقل گردیده است، برخی دارای مضامین عالی تربیتی می باشند. امام در این ادعیه به صورت غیرمستقیم بسیاری از مباحث تربیتی را بیان کرده اند. گرچه این معارف به شکل دعا از سوی امام سجاد (ع) صادر شده است، ولی به روشنی مبانی و اصول تربیتی از آن استنباط می شود. که می توان این مبانی تربیتی در تربیت جسمانی، دینی و اخلاقی خلاصه نمود.

فهرست منابع

صحیفه سجادیه

۱. ابراهیمی فر، علی اصغر، **بررسی نظام تربیتی صحیفه سجادیه**، قم: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۵ ش.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ ق.
۳. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، **معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و أسماء المصنفین منهم قدیم و حدیثا**، نجف، المطبعة الحیدریه، ۱۳۸۰ ق.
۴. ابن نما حلی، جعفر بن محمد، **در سوگ امیر آزادی**، قم: حاذق، ۱۳۸۰ ش.
۵. انصاریان، حسین، دیار عاشقان: **تفسیر جامع صحیفه سجادیه حضرت زین العابدین (ع)**، تهران: پیام آزادی، ۱۳۸۱.
۶. انوری، حسن، **فرهنگ بزرگ سخن**، تهران: سخن، ۱۳۸۷ ش.
۷. آقا تهرانی، مرتضی و محمدباقر حیدری کاشانی، **خانواده و تربیت مهدوی**، تهران: کتاب یوسف، ۱۳۹۳ ش.
۸. آقا محمدی، جواد، «**بررسی نقش الگوی تربیتی والدین در تربیت دینی فرزندان**»، پژوهشنامه تربیت تبلیغی، سال اول، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۲ ش.
۹. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن، **الذریعه الی تصانیف الشیعه**، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق.
۱۰. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن، **الذریعه الی تصانیف الشیعه**، گردآورنده: احمد حسینی اشکوری، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق.
۱۱. پایگاه اطلاع رسانی تبیان، «چگونه اخلاص پدر، فرزندش را علامه کرد»، ۱۳۹۷/۰۲/۲۳.
۱۲. پناهی، علی احمد، **پرسش ها و پاسخ های دانشجویی: دفتر چهل و هشتم (مهارت های زندگی)**، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۹۷ ش.

۱۳. پیشوایی، مهدی، **سیره پیشوایان**، قم، مؤسسه امام صادق(ع)، ۱۳۹۷ش.
۱۴. جزائری، عزالدین، **شرح الصحیفه السجادیه**، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۲ق.
۱۵. حرانی، ابن شعبه، **تحف العقول**، ترجمه: صادق حسن زاده، قم: انتشارات آل علی(ع)، ۱۳۸۲ش.
۱۶. حرعاملی، محمد بن حسن، **تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه**، تحقیق: محمدرضا حسینی جلالی، قم: موسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۲ق.
۱۷. حسین پور، سید روح الله، **«عوامل مؤثر در رشد اخلاق کودکان و نوجوانان»**، پایگاه راسخون، ۱۳۹۷/۰۳/۰۹
۱۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **المفردات فی غریب القرآن**، بی جا: دفتر نشر الکتاب، ۱۴۰۴ق.
۱۹. رشد، خسرو و همکاران، **«شناسایی مؤلفه‌های اساسی تربیت کودک بر اساس دیدگاه والدین ایرانی»**، فصلنامه علمی پژوهشی خانواده‌پژوهی، سال سیزدهم، شماره ۵۰، تابستان ۱۳۹۶ش.
۲۰. زهره کاشانی، علی اکبر، **«اصول تربیت دینی از منظر آیات و روایات»**، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۸ش.
۲۱. ساروخانی، باقر، **طلاق: پژوهشی در شناخت واقعیت و عوامل آن**، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۹ش.
۲۲. صالحی، مبین و معصومه قلی‌زاده، **یک قدم تا باور: عزت نفس کودکان**، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۳ش.
۲۳. صالحی، مبین، **روان‌شناس کودک خود باشید**، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۷ش.
۲۴. صدوق، محمد بن علی، **من لایحضره الفقیه**، مصحح: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۲۵. طباطبایی، سید محمدکاظم، **تاریخ حدیث شیعیه**، تهران، سمت، ۱۳۸۸ش.

۲۶. طباطبائی، سیدعلی، **ریاض المسائل فی بیان احکام الشرع بالدلائل**، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین، ۱۴۱۲ق.
۲۷. طبرسی، حسن بن فضل، **مکارم الأخلاق**، ترجمه: محمداقربهارى همدانی، قم: الشریف الرضی، ۱۳۷۰ش.
۲۸. طوسی، محمد بن حسن، **الامالی**، ترجمه: صادق حسن زاده، قم: اندیشه هادی، ۱۳۸۸ش.
۲۹. فیومی، احمد بن محمد، **المصباح المنیر**، محقق: یوسف شیخ محمد، بیروت: المكتبة العصریه، ۱۴۲۸ق.
۳۰. قمی، عباس، **سفینه البحار**، تهران: اسوه، بی تا.
۳۱. کدیور، پروین، **روانشناسی اخلاق**، تهران: آگاه، ۱۳۷۸ش.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب، **الكافی**، مصحح: علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۶۳ش.
۳۳. متقی هندی، علاء الدین علی، **کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال**، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۱ق.
۳۴. مجلسی، محمداقبر، **بحار الأنوار لدرر اخبار الأئمه الأطهار**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۵. محمدی ری شهری، **حکم النبی الأعظم**، قم: موسسه علمی فرهنگی دار الحديث، سازمان چاپ و نشر، ۱۴۲۹ق.
۳۶. محمدی ری شهری، محمد، **میزان الحکمه**، ترجمه: حمیدرضا شیخی، قم: موسسه فرهنگی دارالحديث، ۱۳۹۵ش.
۳۷. مدنی، سید علی خان، **ریاض السالکین فی شرح صحیفه الساجدین**، محقق: محسن حسینی امینی، قم: جماعه المدرسین فی الحوزة العلمیه بقم مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۰۹ق.
۳۸. مصطفی، ابراهیم و جمعی از نویسندگان، **المعجم الوسیط**، استانبول: دار الدعوه، ۱۹۸۹م.
۳۹. مطهری، مرتضی، **فلسفه اخلاق**، تهران: صدرا، ۱۳۹۰ش.
۴۰. مظاهری، حسین، **خانواده در اسلام**، تهران: شفق، ۱۳۸۸ش.
۴۱. ممدوحی کرمانشاهی، حسن، **تسهود و ثناخت، ترجمه و شرح صحیفه سجادیه**، مقدمه آیت الله جوادى آملی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۸ش.

۴۲. منفرد، غلامرضا، «تربیت دینی با الهام از سیره تربیتی امام خمینی»، مجموعه مقالات کنگره آثار و اندیشه تربیتی حضرت امام خمینی، ۱۳۸۵ش.

۴۳. میر داماد، محمد باقر بن محمد، شرح و ترجمه صحیفه سجادیه، محقق: مهدی رجائی، اصفهان: بهار قلوب، ۱۴۲۲ق.

۴۴. نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: انتشارات آل البيت، ۱۳۶۹ش.

۴۵. وندرزندن، جیمز دبلیو، روانشناسی رشد، ترجمه: حمزه گنجی، تهران: بعثت، ۱۳۸۳ش.

۴۶. الهی قمشه ای، مهدی، شرح و ترجمه صحیفه سجادیه، بی جا: پروهان، ۱۳۹۰ش.